

چالش‌های روش‌شناختی و معرفتی در پژوهش‌های موجود جمعیتی

فرزانه شکری*

فروغ‌الصباح شجاع نوری**

چکیده

همزمان با تحولات جمعیتی سریع در کشور، پژوهش‌های مربوط به حوزه جمعیت رویکردهای متفاوتی داشته است. پژوهش حاضر به منظور مشخص شدن خلأها و اشکالات روش‌شناختی تحقیقات در زمینه جمعیت، با روش فراتحلیل به بررسی مطالعات مربوطه بین سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۹۰ در حیطه علوم انسانی پرداخته است. برای این منظور، ۶۳ مقاله بررسی شد. نتایج فراتحلیل، نشان داد رویکرد ۶۱/۹۰ درصد کل مقالات مورد بررسی به افزایش جمعیت منفی است. همچنین، مطالعات از نظر روش تحقیق دارای اشکالات و نواقص متعددی می‌باشند؛ از جمله: شیوه انجام تحقیق در ۹۰/۴۷ درصد مطالعات انجام شده روش اسنادی - کتابخانه‌ای، ۹۰/۴۷ درصد مطالعات مورد بررسی فاقد تکنیک نمونه‌گیری، ۶۳/۵۰ درصد از مطالعات دارای میدان مطالعه نامشخص، ۵۳/۹۷ درصد مطالعات فاقد فرضیه یا سؤال، و ۵۷/۱۵ درصد مقالات فاقد تکنیک تجزیه و تحلیل بودند. با توجه به نتایج به دست آمده از پژوهش، به‌جاست در زمینه افزایش یا کاهش جمعیت مطالعات وسیع با رعایت اصول روش‌شناختی تحقیق علمی صورت گیرد.

کلیدواژه‌ها: جمعیت، فراتحلیل، افزایش و کاهش جمعیت.

مقدمه

جمعیت به طور کلی دو نوع نگرش نسبت به رشد جمعیت دارند:

۱. نگرش منفی که به توماس مالتوس برمی گردد. وی معتقد بود: گرایش مردم به داشتن فرزند، ناگزیر موجب محدودیت عرضه مواد غذایی، کاهش دسترسی به منابع طبیعی و در نهایت، کاهش سطح رفاه قابل دسترس برای مردم است.

۲. نگرش مثبت برگرفته از نظریه هارود است که می گوید: رشد مثبت جمعیت رشد طبیعی برای اقتصاد است (بخشی دستجردی و خاکی نجف آبادی، ۱۳۸۹، ص ۳). با مینا قرار دادن هریک از این نگرش ها نسبت به موضوع جمعیت، مطالعاتی در ایران انجام شده است. برای نمونه، سوری و کیهانی حکمت (۱۳۸۲) به بررسی اهمیت متغیرهای جمعیتی در تعیین رشد اقتصادی و تأثیر ارتباط بین اندازه دولت و رشد اقتصادی پرداخته اند. نتایج تحقیق آنان گویای این است که متغیرهای جمعیتی نه تنها بر رشد اقتصادی تأثیرگذارند، بلکه اندازه دولت را نیز مشخص می کنند. در همین زمینه، نتایج تحقیقات بخشی دستجردی و خاکی نجف آبادی (۱۳۸۹)؛ مهرگان و رضائی (۱۳۸۸)؛ و ساعی ارسی (۱۳۸۸) مؤید نگرش مثبت به تأثیر جمعیت است. اما نظری (۱۳۸۲) در تحقیقی به بررسی علل و اثرات رشد سریع جمعیت و نقش نامطلوب آن در توسعه اقتصادی - اجتماعی ایران پرداخت. وی بیان داشت: بالا بودن درصد بچه سالان در بین گروه های سنی، دلالت بر عدم توسعه کشورها داشته و از آنجا که این گروه سنی هزینه بر و از نظر اقتصادی غیرمولد است، مبالغ قابل ملاحظه ای از درآمد ملی را می بلعد و آن را

جمعیت از متغیرهای اصلی توسعه هر کشور است که برنامه ریزی ها براساس آن صورت می گیرد. از این رو، شناخت اندازه جمعیت، رشد، ساختار سنی و جنسی آن و همچنین رسیدن به یک جمعیت متناسب علاوه بر اینکه یکی از عوامل مهم در برنامه ریزی توسعه می باشد، امری ضروری و اجتناب ناپذیر است. در واقع، جمعیت نقش مهمی در تحقق برنامه های کلان کشور دارد، به گونه ای که همواره تغییرات جمعیتی مورد توجه و مطالعه بسیاری از پژوهشگران و اندیشمندان بوده است (مهرگان و رضائی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۸). تحقیقاتی که در حوزه جمعیت شناسی و جغرافیای جمعیت انجام می شود، جمعیت ایران را از دو دیدگاه قابل بررسی می داند (مصری، ۱۳۸۷، ص ۲۰؛ کریمی، ۱۳۸۷)؛ یکی از نظر ویژگی ها یا خصوصیات جمعیت و رشد آن، و دیگری از نظر توزیع یا پراکندگی جمعیت. در واقع، بین علم جمعیت شناسی و جغرافیای جمعیت تفاوت آشکار وجود دارد. پیش بینی های جمعیتی با توجه به عناصر مخصوص جمعیت و ویژگی های مربوط به آن صورت می گیرد. علاوه بر این، رابطه مستقیمی با پدیده های جمعیتی یعنی موالید، مرگ و میر و مهاجرت دارد. در جغرافیای جمعیت، رشد مکانی و زمانی جمعیت اهمیت دارد؛ یعنی هر جغرافی دان جمعیت باید بداند در چه زمانی و در کجا رشد جمعیت چقدر است و این نرخ رشد یا کاهش جمعیت چه اثراتی در نظام اجتماعی - اقتصادی هر جامعه یا کشوری دارد (شکوری گنجوی و طاهری، ۱۳۸۸).

با این حال، مشاهده می شود تحقیقات در حوزه

در قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، در زمینه خطوط کلی سیاست کاهش فرزند کشور در بخش جمعیت چنین آمده است: بر مبنای بررسی‌های به عمل آمده، اعمال سیاست تعدیل موالید از ۶/۴ مولد زنده به دنیا آمده در طی دوران بالقوه باروری یک زن سال ۱۳۶۵ به ۴ نوزاد در سال ۱۳۹۰ و کاهش آهنگ رشد طبیعی جمعیت از ۳/۲ به ۲/۳ درصد در همین مدت با توجه به ساختمان فعلی بسیار جوان جمعیت و ویژگی‌های زیستی و فرهنگی جامعه امکان‌پذیر خواهد بود. از این رو، کاهش باروری عمومی زنان تا حد ۴ نوزاد و آهنگ رشد طبیعی ۲/۳ درصد ۱۳۹۰ مهم‌ترین هدف‌های درازمدت سیاست تحدید موالید کشور خواهد بود و متناسب با این هدف‌ها، کاهش آهنگ رشد طبیعی جمعیت به ۲/۹ درصد در انتهای این برنامه و ابتدای برنامه توسعه بعدی، از طریق اثرگذاری آگاهانه و برنامه‌ریزی شده بر متغیر باروری به‌عنوان عمده‌ترین هدف جمعیتی این برنامه در نظر گرفته شد. نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ کشور نشان داد که روند تحولات جمعیتی کشور با آنچه در قانون توسعه آمده است، دارای انحراف چشمگیر بوده و براساس سرشماری سال ۱۳۸۵ رشد جمعیتی کشور ۱/۶۲ و میزان باروری کل کشور ۱/۸ اعلام شده (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵) و در سال ۱۳۹۰ رشد جمعیت به ۱/۳ رسانده است. این انحرافات از قانون برنامه توسعه ضرورت تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی را بیشتر می‌کند (محمودی، ۱۳۸۹، ص ۶۳؛ سیاح و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۲۳۰).

تحقیقات در حیطه جمعیت از ابعاد دیگری نیز انجام گرفته است؛ از جمله: جمعیت و تابع مصرف؛

از قرار گرفتن در مسیر توسعه و پیشرفت بازمی‌دارد. همچنین، با توجه به اینکه موالید رابطه مستقیمی با جمعیت دارد، محققان به مطالعاتی در این زمینه پرداخته‌اند. عوامل و متغیرهای گوناگونی به‌طور مستقیم (عوامل جمعیتی، سن مادر و پدر، آشنایی با وسایل جلوگیری از باروری، خواست جلوگیری از باروری، و تأثیر به کار بردن وسایل) و غیرمستقیم (محیط اجتماعی و فرهنگی، همبستگی زوجین، و وضع زوجین) باروری را تحت تأثیر قرار می‌دهند (رهنورد، ۱۳۸۰، ص ۷۵). تاکنون مطالعات مختلفی روند تحولات باروری در ایران و عوامل مؤثر بر آن را مورد بررسی قرار داده‌اند (زنجان، ۱۳۷۲؛ امیرخسروی، ۱۳۷۴؛ میرزایی، کوششی و ناصری، ۱۳۷۵؛ امانی، ۱۳۷۸؛ آقاجانیان، ۱۹۹۵؛ آقاجانیان، ۱۹۹۹، نقل از: کلانتری و همکاران، ۱۳۸۴، ص ۱۴۰). این مطالعات بر نقش عواملی مانند: مدرنیزاسیون، کاهش مرگ و میر کودکان، جهت‌گیری علمای مذهبی در قبال برنامه تنظیم خانواده، تحصیلات زنان و عامل تغییر در سن ازدواج و باروری نکاحی تأکید نموده‌اند.

سیاست‌های جمعیتی و ضرورت پرداختن برنامه‌ریزان کشور، از دیگر مطالعات پس از پایان جنگ تحمیلی در سال ۱۳۶۷ به‌شمار می‌آید. مسئولان کشور رشد بالای جمعیت را تهدیدی علیه سعادت خانواده و جامعه دانستند و تلاش‌هایی برای توقف و کاستن از این رشد آغاز نمودند (علینقی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۲). در حقیقت، عامل ازدیاد شدید جمعیت در برنامه اول توسعه به‌عنوان یک عامل منفی و نامطلوب تلقی شد و سیاست‌های کاهش فرزند در این برنامه پاسخی به این تلقی به‌شمار آمد.

جمعیت و امنیت؛ جمعیت و سکونت؛ جمعیت و پس‌انداز و...

با توجه به شیب تند روند کاهش جمعیت از سال شروع برنامه اول توسعه تاکنون این ضرورت به وجود آمد تا مشخص شود سیاستگذاری صورت‌گرفته در طی این سال‌ها تا چه حد مبنای تحقیقاتی داشته و تحقیقات انجام‌شده تا چه اندازه معیارهای علمی روش‌شناسی تحقیق را رعایت کرده‌اند. از این رو، برای پی بردن به این دو موضوع، مطالعات منتشرشده در فصلنامه‌های علمی کشور طی سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۹۰ (شروع سیاست کنترل جمعیت و ادامه آن تاکنون) گردآوری و با شیوه فراتحلیل بررسی شدند. بر همین اساس و با فرض اجرای تحقیقات نسبتاً کافی در حوزه جمعیت، سعی شده مقاله‌ها از بُعد روش‌شناختی بررسی و به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱. آیا مطالعات صورت‌گرفته در حوزه جمعیت اصول روش تحقیق علمی را رعایت کرده‌اند؟
۲. در صورت وجود مطالعاتی که اصول روش تحقیق علمی را به طور کامل رعایت نکرده‌اند، این مطالعات دارای چه نقاط ضعفی از بعد روش تحقیق می‌باشند؟

مبانی نظری پژوهش

جمعیت و ابعاد آن، نقطه مرکزی هر نظام اجتماعی محسوب می‌شود. تحولات جمعیتی تقریباً تمام جنبه‌های زندگی انسان و جهان پیرامون وی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و اثرات متعددی بر خرده‌نظام‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیطی وارد می‌کند و منشأ تحولات چشمگیری در این حوزه‌ها می‌شود. در مقابل، جمعیت نیز متأثر از تحولات نظام

اجتماعی، سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای است. این ارتباط تعاملی جمعیت و جامعه، در چارچوبی مفهومی - تحلیلی تحت عنوان «جمعیت، توسعه و برنامه‌ریزی» مطرح شده و گسترش یافته است (صادقی، ۱۳۸۸). این چارچوب هرچند از موضوعات قدیمی اندیشه و دانش جمعیت‌شناسی محسوب می‌شود، اما در دوران معاصر از پویایی خاصی برخوردار بوده و همواره بر اهمیت علمی و کاربردی آن افزوده شده است. بر این اساس، باید برای بررسی تغییرات جمعیتی، با بیان نظریه‌های جمعیت به تأثیرات این نظریات بر مطالعات در این حوزه پرداخت.

نظریه‌های جمعیتی

۱. نظریه افزایش جمعیت

حامیان افزایش جمعیت یا «ناتالیست‌ها» معتقدند: افزایش سریع جمعیت نه تنها مشکلات اقتصادی و رفتاری ایجاد نمی‌کند، بلکه ازدیاد جمعیت در نیرومندی، قدرت نظامی و اقتصادی کشور نقش مهمی ایفا می‌نماید. برخی از اقتصاددانان، افزایش و تراکم جمعیت را علت اساسی فنون تولیدی و در نتیجه، رشد و پیشرفت اقتصادی می‌دانند (کلاتری و صادقی ده‌چشمه، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳).

۲. نظریه کاهش جمعیت

مالتوس از جمله افراد مخالف افزایش جمعیت است. مکتب مخالفان افزایش جمعیت را «مالتوسیانیسم» می‌نامند. به اعتقاد مالتوس، بین گرایش طبیعی نوع بشر (قانون جمعیت) و گرایش طبیعی تولیدات

۴. نظریه حد متناسب جمعیت

مطابق این نظریه، کاهش یا افزایش جمعیت نمی‌تواند ملاک ارزیابی نسبت به مطلوب بودن موضع موجود باشد. فقط وجود و حصول شرایط با تعداد معینی از جمعیت در ارتباط است. جمعیت متناسب، جمعیتی است که به بهترین وجه، رسیدن به هدف یا هدف‌های خاص را ممکن سازد. از جمله این هدف‌ها، می‌توان به رفاه و بهزیستی انسان‌ها، افزایش ثروت جامعه، اشتغال در سنین کار، و طول عمر و سلامتی اشاره کرد. از نظر جمعیت‌شناسان، جمعیت متناسب عبارت است از: ایجاد بهترین تعادل ممکن بین منابع و تعداد جمعیت. اما با توجه به اینکه امکانات طبیعی و اقتصادی کشورها متفاوت است، از این رو، حد تناسب جمعیت در هر کشوری متفاوت است (همان، ص ۱۰۱).

با طرح نگاه منفی مالتوس به افزایش جمعیت در اواسط قرن هجدهم، بحث‌ها و نقدهایی درباره نظریه وی آغاز شد. اولین خط انتقادی در برابر نظریه او، مشاهدات تجربی بود. در حالی که جمعیت در انگلیس، کل اروپا و کل جهان در حال افزایش بود، سطح زندگی هم از رشد برخوردار بود. دلایل اساسی که برای توجیه این مسئله به کار می‌رفت، تقسیم کار بیشتر و پیشرفت فناوری بود؛ مسئله‌ای که مالتوس سرعت رشد آن (فناوری) را کمتر از سرعت رشد جمعیت محاسبه کرد. در واقع، دیگر قانون طبیعت مورد نظر مالتوس حاکم نبود. البته خود مالتوس بعدها جزو اصلی‌ترین منتقدان مالتوس‌گرایان شد. او با توجه به اینکه پیش‌تر عنوان کرده بود که یکی از راه‌های جلوگیری از عقب‌ماندگی جامعه، پس‌انداز و انباشت سرمایه تا حد ممکن

کشاورزی (قانون معیشت)، شکافی وجود دارد. براساس این قانون، جمعیت هر ۲۵ سال با تصاعد هندسی (مانند...، ۱۶، ۸، ۴، ۲) به میزان ثابتی رشد می‌کند، در صورتی که بنا بر قانون معیشت، تولیدات کشاورزی براساس تصاعد حسابی (مانند...، ۴، ۳، ۲، ۱) افزایش می‌یابد. مالتوس نتیجه می‌گیرد: نسبت جمعیت به مواد غذایی پس از دو قرن به ۲۵۶ در برابر ۹ بالغ می‌رسد. برای اجتناب از فقر باید به تحدید ارادی زاد و ولد از طریق ازدواج دیرهنگام و پرهیزگاری جنسی قبل از دواج اقدام کرد. مالتوس بیان می‌کند: از طریق کنترل جمعیت، جامعه‌ای مرفه به وجود خواهد آمد و فقر و تنگدستی ریشه‌کن خواهد شد (زنجانی، ۱۳۸۰، ص ۱۹). وی در کتاب مقاله‌ای درباره جمعیت (ویرایش اول)، سه اثر منفی برای افزایش جمعیت را مطرح ساخت:

۱. گسترش فقر از نظر کمی و کیفی؛

۲. محدودیت منابع طبیعی و تخریب

محیط زیست؛

۳. عدم بهبود در کیفیت محیط زندگی (دلالتی

اصفهانی و اسمعیل‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۱۰۰).

۳. نظریه ثبات جمعیت

در نظریه ثبات جمعیت، تغییر شمار جمعیت سبب ازهم‌پاشیدگی نظام اجتماعی می‌شود. استوارت میل طرفدار ثبات جمعیت بود. این نظریه، هر نوع افزایش جمعیت را غیرمنطقی دانسته و معتقد است: باید منابع از امکانات موجود به نحو احسن برای بهتر ساختن زندگی افراد موجود جامعه بهره‌برداری کند (زنجانی، ۱۳۸۰).

مذکور باروری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از این رو، سیاست‌های جمعیتی در دنیا به طور عمده حول محور کاهش یا افزایش باروری اعمال می‌شود (عباسی شوازی و حسینی چاوشی، ۱۳۹۰، ص ۹).

در ایران، سیاست‌های جمعیتی بعد از سال ۱۳۶۹ با تشکیل شورای تحدید موالید به سمت کاهش باروری بوده است. اعضای این شورا شامل وزرای بهداشت، آموزش و پرورش، آموزش عالی، کار و امور اجتماعی، کشاورزی و ارشاد اسلامی بود که توسط وزارت بهداشت سرپرستی می‌شد. از جمله اهداف این شورا، می‌توان به کاهش تولد، کاهش میزان جمعیت، افزایش میزان مصرف عوامل ضدبارداری در میان زنان متأهل و کاهش بارداری عمومی اشاره کرد. برای رسیدن به این اهداف، چهار فعالیت اصلی برنامه‌ریزی شده بود:

الف) برنامه آموزش سازمان‌دهی شده توسط مدارس، دانشگاه‌ها، وسایل ارتباط جمعی در ارتباط با مسئله جمعیت و تنظیم خانواده؛

ب) افزایش دسترسی به روش‌های پیشگیری برای متأهلان؛

ج) ارائه طیف وسیعی از روش‌های تنظیم خانواده و سیاست‌های جمعیتی؛

د) هدایت تحقیقات بر جوانب مختلف تنظیم خانواده و سیاست‌های جمعیتی.

در راستای تحقق اهداف این شورا بود که برنامه تنظیم خانواده با سه هدف کلی ذیل دنبال شد:

الف) تشویق به فاصله‌گذاری بین تولدها؛

ب) برحذر داشتن زنان از بارداری در سنین زیر ۱۸ سال و بیشتر از ۳۵ سال؛

ج) محدود کردن تعداد زنان به ۲ تا ۳ فرزند

است، بعد از مدتی اعلام داشت که اگر شاهد کاهش مستمر مصرف باشیم، هیچ کشوری نمی‌تواند با انباشت سرمایه به رشد ثروت خود ادامه دهد (دلالی اصفهانی و اسمعیل زاده، ۱۳۸۶، ص ۱۰۳).

به علاوه، برخی محققان دیگر تلاش کرده‌اند تا اثبات کنند آنچه می‌تواند پیامدهای تحولات جمعیتی را معنادار سازد عوامل جنبی دیگر می‌باشد. مثلاً، در این مورد هانری ژان به نقش دو عامل «منابع انرژی، محیط» و «امکان پیشرفت فناوری» اشاره دارد که وجود یا عدم وجود آنها می‌توانند جمعیت را به عناصر توسعه‌ساز یا مانع توسعه تبدیل کند. ژرژ بالاندیه محقق فرانسوی نیز معتقد است که باید به عوامل اقتصادی در تحلیل پیامدهای جمعیتی توجه کرد. بنابراین، تراکم جمعیتی هنگامی تراکم اخلاقی، توسعه اقتصادی و اجتماعی را به دنبال خواهد داشت که با سایر عوامل و یا با شرایطی از نوع اقتصادی، فرهنگی و جغرافیایی ترکیب گردد (فوزی، ۱۳۸۳، ص ۱۷۴).

استفاده هریک از دیدگاه‌های مذکور سبب خواهد شد که مطالعاتی با ضرورت افزایش و کاهش جمعیت در جوامع مختلف صورت پذیرد. در واقع، هر جامعه همان‌گونه که برای سامان دادن و استفاده مطلوب از منابع طبیعی و مادی برنامه‌ریزی می‌کند، برای پرورش جمعیت و استفاده بهینه از توان جسمی و روحی آن نیز باید برنامه‌ای مدون و منطقی داشته باشد. تهیه برنامه مستلزم نوعی سیاست جمعیتی است که آن را طبق دیدگاهی که برمی‌گزینند انتخاب می‌گردد. از سوی دیگر، رشد جمعیت حاصل تفاوت باروری و مرگ و میر به اضافه خالص مهاجرت جمعیت بین‌المللی می‌باشد و از میان عوامل

(سیمبر، ۱۳۸۹، ص ۸۴).

اولیه نشان نداده باشند. در عمل، ابتدا اطلاعات از منابع اولیه استخراج و سپس با یکدیگر ترکیب می‌شوند و سرانجام یک کل جدید را تشکیل می‌دهند (دلاور، ۱۳۸۴، ص ۲۸۸).

جامعه آماری و نمونه پژوهش

جامعه آماری پژوهش، مقاله‌های چاپ‌شده در نشریات علمی - پژوهشی شاخه علوم انسانی بودند که در بیست سال گذشته (۱۳۷۰-۱۳۹۰) در زمینه جمعیت ایران انجام شده‌اند. برای گردآوری تحقیقات، به آرشیو نشریات علمی - پژوهشی موجود در وبسایت پایگاه اطلاعات علمی ایران sid و وبسایت بانک اطلاعات نشریات کشور magiran و وبسایت پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags) مراجعه شد. تعداد ۶۳ مقاله علمی که از لحاظ روش شناختی شرایط لازم را احراز کرده‌اند، انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفتند.

در برنامه دوم (۱۳۷۴-۱۳۷۸) و سوم (۱۳۷۹-۱۳۸۳) توسعه نیز برنامه کنترل جمعیت به عنوان سیاست نظام پیگیری شده است (سمیعی نسب و ترابی، ۱۳۸۹، ص ۱۸۱). آنچه بیان شد بیانگر این است که طی سال‌های ۱۳۶۹ تاکنون نگاه به جمعیت در ایران برگرفته از نظریه مالتوسی منفی است؛ چراکه با جدیت تمام سیاست کنترل جمعیت اجرایی شده است. اما در یکی دو سال اخیر با تأکید مقام معظم رهبری بر افزایش جمعیت، رویکردی که از سوی سیاستمداران کشور دنبال می‌شود تجدیدنظر در سیاست‌های کنترل جمعیت است، به گونه‌ای که افزایش جمعیت را ضروری می‌دانند و با مطرح کردن این سؤال که «آیا کاهش جمعیت در راستای منافع ملی است یا خیر؟»، می‌خواهند به نوعی در جهت اصلاح سیاست‌های کنترل جمعیتی که بعد از جنگ تحمیلی اعمال شده گام بردارند.

روش پژوهش

تحقیق حاضر به روش فراتحلیل انجام، و داده‌ها به صورت توصیفی طبقه‌بندی و ارائه شده است. فراتحلیل روشی است که به کمک آن می‌توان تفاوت‌های موجود در تحقیقات انجام‌شده را استنتاج کرد و در رسیدن به نتایج کلی و کاربردی از آن بهره جست. در روش فراتحلیل، ابتدا از طریق شکستن اجزای کل به ماوراء و فراتر از کل اولیه می‌رسیم، سپس تحلیل اولیه را به نحوی منتقل یا تبدیل می‌کنیم که یافته‌های نامناسب در چارچوبی قابل قبول قرار گیرند و سرانجام، تحلیل‌های ترکیب‌شده اطلاعاتی را نشان دهند که اطلاعات

ابزار تحقیق

برای جمع‌آوری اطلاعات از ابزارهای زیراستفاده شد:
۱. منابع دست اول، تحقیقات مربوط به موضوع پژوهش؛

۲. چک لیست تحلیل محتوا. از این چک لیست برای استخراج اطلاعات لازم برای انجام فراتحلیل از مقاله‌های پژوهشی استفاده شد.

یافته‌های تحقیق

جدول (۱) پراکندگی موضوعات تحقیق در حوزه جمعیت را نشان می‌دهد که از سوی محققان مورد توجه قرار گرفته است.

با ملاحظه جدول (۲) مشاهده می شود نگاه منفی بیشترین میزان را با فراوانی ۳۹ مقاله و ۶۱/۹۰ درصد برای افزایش جمعیت کشور به خود اختصاص داده است.

جدول ۳: توزیع درصد فراوانی بر حسب روش تحقیق

روش تحقیق

درصد	فراوانی	روش تحقیق
۷/۹۳	۵	کمی
۱/۵۸	۱	کیفی
۹۰/۴۷	۵۷	کتابخانه‌ای - اسنادی
۱۰۰	۶۳	جمع

نتایج جدول (۳) نشان می دهد ۷/۹۳ درصد از روش کمی و ۱/۵۸ درصد از روش کیفی استفاده کرده اند و ۹۰/۴۷ درصد از مطالعات انجام شده، از روش اسنادی - کتابخانه‌ای برای مطالعه موضوع مورد بررسی بهره برده اند. نکته قابل توجه این است که علی رغم اهمیت موضوع و تأثیر آن بر توسعه کشور، پژوهشگران به تحقیقات میدانی، تجربی و کیفی برای بررسی مسائل جمعیتی کمترین عنایت را داشته اند.

جدول ۴: توزیع درصد فراوانی بر حسب تکنیک نمونه گیری

درصد	فراوانی	شیوه های نمونه گیری	دارای نمونه گیری	تکنیک نمونه گیری
۴۷/۶	۳	فردمتزس		
۱/۵۹	۱	تصادفی ساده		
۱/۵۹	۱	هدفمند		
۱/۵۹	۱	خوشه ای و سیستماتیک		
۹/۵۳	۶			
۹۰/۴۷	۵۷		نقشه نمونه گیری	
۱۰۰	۶۳		جمع	

جدول (۴) بیانگر این است که محققان به طور عمده از دیدگاه ها، نظریات و نتایج تحقیقات سایرین استفاده نموده اند و دستاوردهای تحقیقاتی که در مقالات منتشر شده، فاقد بررسی های میدانی کافی و قابل اتکاست. فقط ۹/۵۳ درصد مطالعات دارای تکنیک نمونه گیری است و ۹۰/۴۷ درصد مطالعات فاقد

جدول ۱: پراکنندگی موضوعی آثار علمی

ردیف	موضوع تحقیق	فراوانی	درصد
۱	جمعیت و کنترل	۲۱	۳۰/۶۴
۲	جمعیت و رشد آن	۹	۱۴/۵۱
۳	جمعیت و رشد اقتصادی	۶	۱۴/۵۱
۴	جمعیت و سیاست های دولت	۶	۹/۶۷
۵	جمعیت و توزیع	۹	۱۲/۹
۶	جمعیت و مصرف	۳	۴/۸۳
۷	جمعیت و توسعه	۵	۴/۸۳
۸	جمعیت و پس انداز	۱	۱/۶۱
۹	جمعیت و امنیت	۲	۱/۶۱
۱۰	جمعیت و پول	۱	۱/۶۱
	جمع کل	۶۳	۱۰۰

همان گونه که در جدول (۱) ملاحظه می شود، بر حسب موضوعات ده گانه، بیشترین اولویت پژوهشی در حوزه جمعیت کشورمان به ترتیب به سه موضوع جمعیت و کنترل، جمعیت و رشد اقتصادی و جمعیت و رشد آن با ۵۹/۶۶ درصد اختصاص داشته اند. موضوع جمعیت و سیاست های دولت و جمعیت و توزیع آن در مراتب بعدی اهمیت قرار دارند و این در حالی است که فقط ۱۴/۴۹ درصد مقالات اختصاص به موضوع جمعیت با مصرف، توسعه، پس انداز، امنیت و پول دارد.

جدول ۲: توزیع درصد فراوانی بر حسب نوع نگاه به موضوع جمعیت

رویکرد مقالات به موضوع جمعیت	فراوانی	درصد
نگاه منفی به رشد جمعیت و لزوم کنترل آن	۳۹	۶۱/۹۰
نگاه مثبت به رشد جمعیت و لزوم افزایش آن	۵	۷/۹۳
رشد متناسب جمعیت مدنظر بوده	۹	۱۴/۲۹
نظری نسبت به افزایش یا کاهش جمعیت ارائه نشده	۱۰	۱۵/۸۸
جمع	۶۳	۱۰۰

ضعف آشکار در مطالعات مورد بررسی می‌باشد. اصولاً فرضیه یا سؤال تحقیق رکن اساسی تحقیق است و کل فرایند تحقیق برای رد یا تأیید آن است. بیش از نیمی از مطالعات مورد بررسی فاقد فرضیه یا سؤال بوده‌اند و بدون توجه به فرضیه‌ها یا سؤال، به بررسی و شناخت مسئله پرداخته شده است.

جدول ۸: توزیع درصد فراوانی بر حسب تکنیک تجزیه و تحلیل داده‌ها

وضعیت تکنیک تجزیه و تحلیل داده‌ها	فراوانی	درصد
دارای تکنیک تجزیه و تحلیل داده‌ها	۲۷	۴۲/۸۵
فاقد تکنیک تجزیه و تحلیل داده‌ها	۳۶	۵۷/۱۵
جمع	۶۳	۱۰۰

جدول (۸) بیانگر این است که ۴۲/۸۵ درصد مقالات دارای تکنیک تجزیه و تحلیل داده‌ها و ۵۷/۱۵ درصد مقالات فاقد تکنیک می‌باشند.

نکته قابل تأمل از یافته‌های پژوهش حاضر این است که هم مقالات انجام‌شده به شیوه کمی و هم تنها مقاله انجام‌شده به صورت کیفی، از بعد روش‌شناسی اصول کامل یک تحقیق علمی را رعایت نکرده‌اند. در تنها تحقیق کیفی صورت‌گرفته، مقاله فاقد سؤال یا فرضیه است و تکنیک مورد استفاده هرچند تحلیل محتوا بوده است، اما عملاً یافته‌های تحقیق به صورت کتابخانه‌ای ارائه شده. همچنین از میان ۵ تحقیق کمی که از ابزار پرسش‌نامه برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده، شیوه نمونه‌گیری سه مقاله در دسترس و فاقد فرضیه یا سؤال بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

روند کاهش سریع جمعیت از برنامه اول توسعه تاکنون سبب شد تا این تحقیق به بررسی وضعیت مطالعات جمعیتی و تحلیل آنها از بعد روش‌شناختی به شیوه

تکنیک نمونه‌گیری می‌باشد و این امر، ضعف تحقیقات جمعیت از بعد روش‌شناختی محسوب می‌شود.

جدول ۵: توزیع درصد فراوانی بر حسب تکنیک جمع‌آوری اطلاعات

تکنیک جمع‌آوری اطلاعات	فراوانی	درصد
کتابخانه‌ای - اسنادی	۵۷	۹۰/۴۷
پرسش‌نامه	۵	۷/۹۳
مصاحبه	۱	۱/۵۹
جمع	۶۳	۱۰۰

ملاحظه جدول (۵) بیانگر این است که ۱/۵۹ درصد مقالات از شیوه مصاحبه، ۷/۹۳ درصد از شیوه پرسش‌نامه و ۹۰/۴۷ درصد از تکنیک کتابخانه‌ای - اسنادی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده نموده‌اند.

جدول ۶: توزیع درصد فراوانی بر حسب میدان مطالعه

میدان مطالعه	فراوانی	درصد
کشوری - ملی	۱۳	۲۰/۶۳
منطقه‌ای - استانی	۱۰	۱۵/۸۷
نامشخص	۴۰	۶۳/۵۰
جمع	۶۳	۱۰۰

جدول (۶) بیانگر این است که ۶۳/۵۰ درصد از مطالعات نامشخص، ۲۰/۶۳ در سطح کشوری، و ۱۵/۸۷ درصد منطقه‌ای - استانی انجام شده است.

جدول ۷: توزیع درصد فراوانی بر حسب سؤال یا فرضیه

سؤال یا فرضیه	فراوانی	درصد
دارای سؤال یا فرضیه	۲۹	۴۶/۰۳
فاقد سؤال یا فرضیه	۳۴	۵۳/۹۷
جمع	۶۳	۱۰۰

جدول (۷) نشان‌دهنده آن است که ۴۶/۰۳ درصد از مقالات دارای فرضیه و ۵۳/۹۷ درصد هم فاقد فرضیه یا سؤال می‌باشند. این موضوع یک

- فرا تحلیل پردازد و به دو سؤال زیر پاسخ دهد:
۱. آیا مطالعات صورت‌گرفته در حوزه جمعیت اصول روش تحقیق علمی را رعایت کرده‌اند؟
 ۲. در صورت وجود مطالعاتی که اصول روش تحقیق علمی را به‌طور کامل رعایت نکرده‌اند، این مطالعات چه نقاط ضعفی را از بُعد روش تحقیق دارا می‌باشند؟ به بیان دیگر، آیا تحقیقات صورت‌گرفته در حوزه جمعیت معیارهای لازم پژوهش علمی را در حد قابل قبول دارا هستند تا مبنای تصمیم‌گیری برای موضوع با اهمیت افزایش یا کاهش جمعیت در کشور باشند؟ برای پاسخ به این دو پرسش، مطالعات حوزه جمعیت طی سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۹۰ از آرشیو مجلات علمی - پژوهشی موجود در وب‌سایت پایگاه اطلاعات علمی ایران sid، وب‌سایت بانک اطلاعات نشریات کشور magiran و وب‌سایت پایگاه مجلات تخصصی نورمگز (noormags) مورد جست‌وجو قرار گرفت و تعداد ۶۳ مقاله که امکان دسترسی به آنها وجود داشت، انتخاب و مورد ارزیابی قرار گرفتند.
- یافته‌های این پژوهش نشان داد: از میان ۶۳ مقاله مورد بررسی، ۳۰/۶۴ درصد مطالعات به موضوع کنترل جمعیت اختصاص داشت که همسو با سیاست‌گذاری‌های کلان کشور در طی این سال‌ها بوده است.
- در پاسخ به سؤال‌های پژوهش، یافته دست‌آمده حاکی از عدم توجه کامل به معیارها و استانداردهای علمی رعایت اصول روش‌شناسی تحقیق در مطالعات صورت‌گرفته است. از جمله اشکالات و نواقص روش‌شناسی، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:
- شیوه انجام تحقیق ۹۰/۴۷ درصد از مطالعات انجام‌شده، روش اسنادی - کتابخانه‌ای بوده است.
- ۹۰/۴۷ درصد مطالعات مورد بررسی فاقد تکنیک نمونه‌گیری بودند.
- ۹۰/۴۷ درصد مقالات از تکنیک کتابخانه‌ای - اسنادی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده نموده‌اند.
- ۶۳/۵۰ درصد از مطالعات دارای میدان مطالعه نامشخص بودند.
- ۵۳/۹۷ درصد مطالعات مورد بررسی فاقد فرضیه یا سؤال بودند.
- ۵۷/۱۵ درصد مقالات فاقد تکنیک تجزیه و تحلیل بودند.
- یافته‌های این پژوهش بیانگر این مطلب است که مسئله اساسی در پژوهش‌های حوزه جمعیت، ضعف علمی از بُعد روش‌شناختی است. همچنین انجام بیش از ۹۰ درصد تحقیقات به شیوه اسنادی - کتابخانه‌ای بیانگر ضعف عمده‌ای در تحقیقات انجام‌شده است. شاید بتوان گفت: سیاست کنترل جمعیت از برنامه اول توسعه تاکنون بر مبنای تحقیقات قابل استناد و اتکا نبوده است. از این‌رو، ضرورت دارد به شیوه‌های دیگر تحقیق که با استفاده از ابزار پرسشنامه، مشاهده، مصاحبه و... صورت می‌گیرد بیشتر توجه نمود تا به اطلاعات بهتر در حوزه جمعیت دست یافت. از طرفی، پیشنهاد می‌شود که در تحقیقات آینده دیدگاه‌های بومی و اسلامی برای مبانی نظری در حوزه جمعیت مورد توجه قرار گیرد.
- محدودیت این تحقیق عدم امکان بررسی تحقیقات محققان شاخه علوم پزشکی است که تحقیقی مکمل را می‌طلبد، تا چالش‌ها و موانع و تنگناهای مطالعات در این حوزه نیز مشخص گردد.

تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیت آسیا و اقیانوسیه.

علینقی، امیرحسین، «دین و برنامه‌های تنظیم خانواده: مطالعه موردی ایران» (۱۳۸۸). *مطالعات اجتماعی روانشناختی زنان*، سال هفتم، ش ۳، ص ۱۱۹-۱۳۷.

فوزی، یحیی، «چالش‌های اجتماعی انقلاب اسلامی در ایران: بررسی تغییرات جمعیتی بعد از انقلاب و پیامدهای آن بر مشروعیت نظام سیاسی» (۱۳۸۳)، *جامعه‌شناسی ایران*، دوره پنجم، ش ۳، ص ۱۷۲-۱۹۰.

کریمی، فاطمه (۱۳۸۷)، *جغرافیای جمعیت*، تهران، دبیرخانه کشوری راهبری جغرافیا.

کلاتری، صمد، حسن بیک‌محمدی و اکبر زارع شاه‌آبادی، «عوامل جمعیتی مؤثر بر باروری زنان یزد در سال ۱۳۸۳» (۱۳۸۴)، *پژوهش زنان*، دوره سوم، ش ۲، ص ۱۳۷-۱۵۶.

کلاتری، صمد و ستار صادقی ده‌چشمه، «برآورد و مقایسه چند شاخص جمعیتی در ایران و برخی کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه» (۱۳۸۵)، *جمعیت*، ش ۵۶ و ۵۵، ص ۱۳۳-۱۵۰.

محمودی، محمدجواد، «تحولات جمعیتی، چالش‌های پیش‌رو و لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی ایران» (تأیید شده) پاییز ۱۳۸۹، *برداشت دوم*، سال هفتم، دوره جدید، ش ۱۱ و ۱۲، ص ۴۱-۷۳.

مرکز آمار ایران (۱۳۸۵)، *نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن کل کشور*، تهران.

مصری، کنایون، «رشد جمعیت در ایران» (۱۳۸۸)، *روزنامه‌ی جام جم*، ش ۲۴۴۸.

مهرگان، نادر و روح‌الله رضایی، «اثر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی» (۱۳۸۸)، *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، سال سیزدهم، ش ۳۹، ص ۱۳۷-۱۴۶.

نظری، علی‌اصغر، «بررسی علل و اثرات رشد سریع جمعیت و نقش نامطلوب آن در توسعه اقتصادی - اجتماعی ایران» (۱۳۸۲)، *پژوهش‌های جغرافیایی*، ش ۴۴، ص ۳۱-۴۰.

منابع

بخشی دستجردی، رسول و ناهید خاکی نجف‌آبادی «بررسی تأثیر جمعیت بر رشد اقتصادی در چارچوب الگوی رشد بهینه در اقتصاد ایران (۱۳۵۰-۱۳۸۶) کاربرد از الگوریتم ژنتیک» (۱۳۸۹)، *تحقیقات اقتصادی*، دوره ۴۶، ش ۹۴.

دلالی اصفهانی، رحیم و رضا اسمعیل‌زاده، «نگرشی نو بر ایده‌های جمعیتی (بازبینی اندیشه‌های مالتوس، کینز و بکر)» (بهار و تابستان ۱۳۸۶)، *علوم اجتماعی* (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد)، ص ۹۷-۱۲۰.

دلاور، علی (۱۳۸۴)، *روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، تهران، ویرایش.

ره‌نورد، زهرا (۱۳۸۰)، *بررسی متغیرهای مؤثر در کاهش رشد جمعیت با به‌کارگیری مدل‌های عمومی خطی و تعیین روش‌های آموزشی کنترل جمعیت در تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.

زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۸۰)، *مهاجرت*، تهران، سمت.

ساعی‌ارسی، ایرج، «پرسرمان‌های اقتصادی - اجتماعی جمعیت ایران: یک جستار نظری» (۱۳۸۹)، *جامعه‌شناسی*، ش ۵، ص ۶۹-۷۹.

سمیعی‌نسب، مصطفی و مرتضی ترابی، «شاخص‌ها و سیاست‌های جمعیتی در ایران» (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، *برداشت دوم*، سال هفتم، دوره جدید، ش ۱۱ و ۱۲، ص ۱۴۳-۱۸۸.

سوری، علی و رضا کیهانی حکمت، «متغیرهای جمعیتی، اندازه دولت و رشد اقتصادی در ایران» (۱۳۸۳)، *پژوهش‌های اقتصادی*، ش ۹ و ۱۰، ص ۶۰-۸۳.

سیاح، مونس، مانا مس‌کار و مهلا مس‌کار، «بررسی اهمیت زمان در اعمال سیاست‌های جمعیتی با استفاده از مدل پویایی سیستم» (۱۳۹۱)، *مطالعات راهبردی زنان*، سال چهاردهم، ش ۵۵، ص ۲۲۷-۲۶۲.

سیمبر، معصومه، «دستاوردهای تنظیم خانواده در ایران» (۱۳۸۹)، *مجله دانشکده بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی*، دوره هشتم، ش ۱، ص ۸۱-۹۲.

شکوری گنجوی، حامد و شکیب طاهری، «بحث و بررسی نرخ رشد جمعیت کشور» (۱۳۸۸)، *راهبرد*، سال هجدهم، ش ۵۲، ص ۲۴۵-۲۶۵.

صادقی، رسول (۱۳۸۸)، *جمعیت و توسعه: ابعاد و چالش‌ها*،

سکونتی در شهر قشم تا افق ۱۴۰۵» (۱۳۸۹)، **مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه‌ای**، سال اول، ش ۲، ص ۳۷-۵۰. سرایی، حسن، «ترکیب سنی، نیروی محرکه رشد و جمعیت آینده ایران» (بهار و تابستان ۱۳۷۹)، **نامه علوم اجتماعی**، ش ۱۵، ص ۶۶-۴۱.

سیفی، غلامعلی، «آزادی اراده و سلب توانایی باروری، باروری و ناباروری» (۱۳۸۹)، دوره یازدهم، ش ۴، ص ۲۹۵-۳۰۳.

شفقی، سیروس و اصغر ضرابی، «روند تحولات جمعیت بندر ترکمن طی سال‌های ۱۳۳۵-۷۵ و افق آینده آن» (بهار و تابستان ۱۳۸۳)، **جغرافیا و توسعه**، ص ۷-۳۰.

صرامی، حسین «رابطه جمعیت و امنیت» (بهار ۱۳۸۰)، **تحقیقات جغرافیایی**، ش ۱۶، ص ۶۵-۷۰.

عباسی شوازی، محمدجلال و حاتم حسینی، «تفاوت‌های قومی باروری در ایران: روندها و عوامل مؤثر بر آن» (۱۳۸۶)، **جامعه‌شناسی ایران**، سال هشتم، ش ۲۰، ص ۳-۳۶.

عباسی شوازی، محمدجلال و میمنت حسینی چاوشی، «تحولات باروری، تنظیم خانواده و سیاست‌های جمعیتی در ایران» (۱۳۹۰)،

عبدالملکی، حجت‌الله، «تحلیل فرایند و معیارهای تعیین حد بهینه جمعیت در کشور» (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، **برداشت دوم**، سال هفتم، ش ۱۲ و ۱۱، ص ۱۸۹-۲۱۲.

عرب‌مازار، عباس و علی کشوری‌شاد، «بررسی اثر تغییر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی» (۱۳۸۴)، **پژوهش‌های اقتصادی**، ش ۱۵، ص ۲۷-۵۱.

عطائی سعیدی، حامد، «بررسی برخی عوامل مؤثر بر گرایش به برنامه‌های تنظیم خانواده در بین متأهلین شهر سردشت» (۱۳۸۷)، **جمعیت**، ش ۶۵ و ۶۶، ص ۷۹-۹۵.

علی، محمدولی، «تأثیر آموزه‌ها و فتاوی شیعی در رشد و کنترل جمعیت» (۱۳۸۴)، **شسیعه‌شناسی**، سال سوم، ش ۱۲، ص ۱۴۰-۱۷۱.

علی‌عسکری، فاطمه، «گزارش کارشناسی واحد درسی جمعیت و تنظیم خانواده» (۱۳۹۰)، **معرفت در دانشگاه اسلامی**، سال پانزدهم، ش ۳، ص ۱۶۵-۱۸۱.

غیبی، محمد و کاظم جاجرمی، «بررسی و تحلیل تحولات نظام شهری استان تهران طی سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۸۵» (۱۳۹۰)، **نگرش نو در جغرافیای انسانی**، سال سوم، ش ۳، ص ۲۷-۴۲.

سایر منابع

آل‌مولانا، بابک و محمدمهدی اسماعیلی، «بررسی سیاست‌های تحدید و تنظیم خانواده» (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، **برداشت دوم**، سال هفتم، دوره جدید، ش ۱۲ و ۱۱، ص ۱۰۹-۱۴۲.

اطاعت، جواد، «جمعیت و توسعه پایدار در ایران» (۱۳۹۰)، **رفاه اجتماعی**، سال یازدهم، ش ۴۲، ص ۳۶-۷.

امانی، مهدی، «نگاهی به چهل سال تحول جمعیت‌شناختی ازدواج در ایران (۱۳۳۵-۱۳۷۵)» (۱۳۸۰)، **نامه علوم اجتماعی**، ش ۱۷.

بیانلو، یوسف و محمدکریم منصوریان، «رابطه تراکم جمعیت با میزان و نوع جرم» (۱۳۸۵)، **رفاه اجتماعی**، سال ششم، ش ۲۲، ص ۲۹-۵۶.

جوان، جعفر، «جمعیت و توسعه» (۱۳۷۹)، **جمعیت**، ش ۳۱-۳۲، ص ۳۱-۴۵.

جهانفر، محمد، «سیاست‌های رشد جمعیت در جهان امروز» (۱۳۸۲)، **رهیافت**، ش ۳۱، ص ۷۹-۸۸.

حاجیان، کریم‌الله و همکاران، «روند تغییرات هفت ساله در الگوی انتخاب روش‌های پیشگیری از بارداری در جمعیت روستایی بابل (۱۳۷۳-۱۳۷۹)» (۱۳۸۲) **مجله دانشگاه علوم پزشکی گرگان**، سال پنجم، ش ۱۲، ص ۱۹-۲۴.

حبیبی، محسن و زهرا اهری، «بررسی تطبیقی دگرگونی جمعیت، خانوار، سکونت و شهرگرایی ایران، فرانسه، رومانی» (۱۳۸۳)، **هنرهای زیبا**، ش ۱۹، ص ۱۶۵.

حسینی، حاتم، «پویایی توسعه و همگرایی باروری در کشورهای مسلمان» (۱۳۸۹)، **جامعه‌شناسی ایران**، ش ۱۱، ص ۲۸.

خزایی، حسین، «رسانه و سیاست تنظیم خانواده» (۱۳۸۷)، **پژوهش و سنجش**، ش ۱۴، ص ۱۸۱-۱۹۴.

دواتی، علی و فرهاد جعفری، «بررسی نظر دانشجویان دانشگاه‌های تهران در مورد درس جمعیت‌شناسی و تنظیم خانواده» (۱۳۸۷)، **دانشور پزشکی دانشگاه شاهد**، سال شانزدهم، ش ۷۷، ص ۱۵-۲۲.

رخشانی‌نسب، حمیدرضا و اصغر ضرابی، «تحلیل روند تحولات سلسله‌مراتب ایران طی سال‌های ۱۳۶۵-۸۵» (۱۳۸۹)، **جمعیت**، ش ۷۳ و ۷۴، ص ۲۵-۴۴.

رسولی، رضا و همکاران، «تحولات نیروی انسانی و توسعه پایدار» (۱۳۸۶)، **جمعیت**، ش ۵۹ و ۶۰، ص ۱-۶۰.

زیاری، کرامت‌الله و همکاران، «بررسی تحولات جمعیتی و

- فرهودی، رحمت‌الله و همکاران، «چگونگی توزیع فضایی جمعیت در نظام شهری ایران طی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۸۵» (۱۳۸۸)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ش ۶۸، ص ۶۸-۵۵.
- فلاح محسن‌خانی، زهره و محمدرضا فریدروحانی، «کاربرد فرایند تصادفی نرخ رشد جمعیت در پیش‌بینی احتمالی جمعیت» (۱۳۸۷)، جمعیت، ش ۶۶ و ۶۵، ص ۶۵-۷۹.
- قنبر، افسانه، «رشد نامتناسب جمعیت، تهدیدی برای توسعه انسانی» (۱۳۷۴)، جمعیت، ش ۱۴ و ۱۳، ص ۹۷-۱۱.
- قیصریان، اسحاق، «بررسی ابعاد اجتماعی، اقتصادی پدیده سالمندی در ایران» (۱۳۸۸)، جمعیت، ش ۷۰ و ۶۹، ص ۲۸-۱.
- کاظمی پور، شهلا، «توسعه و مناسبات جمعیتی در ایران: با رویکرد آینده‌نگر» (تابستان و پاییز ۱۳۸۹)، برداشت دوم، سال هفتم، دوره جدید، ش ۱۲ و ۱۱، ص ۷۵-۱۰۸.
- کهن، شهناز و همکاران، «تبیین نقش خدمات تنظیم خانواده در توانمندی زنان: یک مطالعه کیفی» (۱۳۹۱)، حکیم، دوره پانزدهم، ش ۱، ص ۶۸-۷۷.
- محبی، فاطمه و ستار پروین، «تغییرات جمعیتی و بایسته‌های واحد درسی جمعیت و تنظیم خانواده» (۱۳۹۰)، معرفت در دانشگاه اسلامی، سال پانزدهم، ش ۳، ص ۱۴۱-۱۶۸.
- محمودی‌فر، یوسف و زیبا خضرطه، «تأثیر آموزش درس جمعیت و تنظیم خانواده بر آگاهی و نگرش دانشجویان پسر» (۱۳۸۸)، راهبردهای آموزش، دوره دوم، ش ۳، ص ۹۵-۱۰۱.
- معرفت در دانشگاه اسلامی، سال پانزدهم، ش ۳، ص ۸-۲۵.
- موقر، مهناز و همکاران، «تأثیر آموزش درس جمعیت و تنظیم خانواده بر میزان آگاهی و نگرش دانشجویان دختر نسبت به روش‌های پیشگیری از بارداری در دانشگاه آزاد اسلامی واحد آبادان، ۱۳۸۴-۱۳۸۵» (۱۳۸۶) مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، دوره چهارم، ش ۱، ص ۴۴-۵۰.
- میرزایی، محمد و همکاران، «تغییرات نظری و مفهومی در نظریات جمعیت‌شناسی و توسعه روستایی» (بهار ۱۳۸۴)، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۵، ص ۱-۲۴.
- نوراللهی، طه و الهام فتحی، «چشم‌اندازی به شاخص‌های جمعیتی منطقه آسیای جنوب غربی و جایگاه ایران در منطقه، سال ۱۳۸۵» (۱۳۸۷)، جمعیت، ش ۶۴ و ۶۳، ص ۲۷-۶۰.
- نوری همدانی، حسین، «کنترل جمعیت» (۱۳۸۲)، فقه اهل بیت، سال نهم، ش ۳۳، ص ۲۴-۵۱.
- نوفرستی، محمد، «تحولات جمعیتی و تقاضا برای پول در ایران» (تابستان ۱۳۹۰)، روند پژوهش‌های اقتصادی، سال نوزدهم، ش ۵۸، ص ۱۵-۳۲.
- نوفرستی، محمد و صهیب مدنی تنکابنی، «اثر تغییر ساختار سنی جمعیت بر هزینه‌های مصرفی بخش خصوصی: تحلیلی به روش همجمعی» (۱۳۸۵)، پیک نور، سال چهارم، ش دوم، ص ۱۰۶-۱۱۷.
- نوفرستی، محمد و محبوبه احمدی، «بررسی اثر ساختار سنی جمعیت بر پس‌انداز جامعه» (بهار ۱۳۸۷)، پژوهش‌های اقتصادی، (پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار)، سال هشتم، ش ۱، ص ۴۳-۶۶.
- واقعی، بدالله و همکاران، «ارائه روشی برای برآورد میزان رشد متغیر جمعیت» (۱۳۸۲)، علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال دوازدهم و سیزدهم، ش ۴۴ و ۴۵، ص ۲۶۱-۲۸۰.
- ولی شریعت‌پناهی، مجید، «بررسی نقش فعالیت‌های اقتصادی در توزیع جمعیت بین شهر و روستا در ایران» (۱۳۹۰)، جغرافیای سرزمین، سال هشتم، ش ۲۹، ص ۵۵-۶۸.
- یاسوری، مجید، «بررسی روند توزیع جغرافیایی جمعیت ایران، آینده‌نگری، مشکلات و راهبردها» (۱۳۸۹)، جمعیت، ش ۷۳-۷۴، ص ۱-۲۴.
- یاسوری، کاظم، «بررسی رابطه مصرف انرژی و ساختار جمعیت: مطالعه موردی: کشورهای آسیای جنوب غربی» (۱۳۸۹)، مطالعات اقتصاد انرژی، سال هفتم، ش ۲۵، ص ۳۳-۶۲.